

Prahovost a společenství¹⁾

Podle Van Gennepa se všechny rituály přechodu (*rite de passage*) vyznačují třemi fázemi: oddělením („separation“), rozhraním čili prahovostí („liminality“) a přijetím („aggregation“). Separace, první fáze, zahrnuje symbolické chování, jež představuje oddělení jednotlivce nebo skupiny od nějakého pevného bodu sociální struktury, od určitého souboru kulturních vztahů („stavu“), či od obou. Během následného „liminálního“ (prahového) období je zařazení vlastního účastníka rituálu („passenger“) nejasné, pohybuje se v oblasti kultury, jež více méně postrádá rysy minulého či nadcházejícího stavu. Ve třetí fázi, nazývané také reagrace nebo reinkorporace, je přechod dovršen. Vlastní účastník rituálu, jedinec či skupina, je znovu uveden do poměrně stabilního stavu, a má tedy vůči ostatním jasně definovaná práva a povinnosti „strukturního“ typu. Očekává se, že se bude chovat podle určitých zvykových a etických norem závazných pro držitele sociálního postavení v systému takových postavení.

Vlastnosti prahovosti (liminality) či „osob na prahu“ jsou nutně nejasné. Tento stav a tyto osoby unikají klasifikační síti, která za běžných podmínek určuje postavení v kulturním prostoru. Bytosti na prahu nejsou ani ryba, ani rak, nenáleží k postavením vymezeným zákony, zvyklostmi, konvencemi a obřady. Jejich neurčité rysy jako takové jsou v mnoha společenstvích, jež ritualizují sociální a kulturní přechody, vyjádřeny velkým bohatstvím symbolů. Prahovost je tak často připodobňována k smrti, návratu do matčiny dělohy, zneviditelnění, temnotě, bisexualitě, divokosti a zatmění slunce či měsíce.

Bytosti na prahu, třeba nováčci v iniciačních rituálech, mohou být označeny jako lidé bez ničeho. Mohou být maskovány za zrůdy, oblečeny do jediného pruhu látky, nebo dokonce být nazí, aby ukázaly, že jako bytosti na prahu nemají žádný status, vlastnictví, insignie, světské oblečení určující hodnost či roli, postavení v příbuzenském systému – prostě nic, čím by se odlišovaly od ostatních nováčků. Chovají se obvykle pasivně nebo ponížene, musí slepě poslouchat své instruktory a bez námitek přijímat svévolné tresty. Nováčci jsou jakoby degradováni, rozdrnceni do jednoduté masy, než mohou být znovu oděni a vybaveni dodatečnými nástroji, které jim umožní vypořádat se s novým životním údělem. Mezi sebou tíhnou ke kamarádským vztahům a rovnostářství. Světské rozdíly v hodnosti a statusu mizí, nebo jsou homogenizovány... Při iniciačních obřadech s dlouhým odloučením, jako jsou rituály obřízky v mnoha kmenových společnostech nebo uvedení do tajných společností, často dochází k velkému zmnožení symbolů prahovosti.

Na prahových jevech nás dnes bude zajímat ona směsice prostoty a posvát-

¹⁾ TURNER V.W., *Limitality and Community*, In: *The Ritual Process: Structure and Antistructure*, Aldine de Gruyter, New York 1969, vybrané ukázky zahrnují strany 94–133, 128–130

nosti, homogenity a kamarádství. Při podobných rituálech se nám zjevuje „okamžik zasazený v čase i mimo něj“, okamžik zasazený uvnitř i vně světské sociální struktury, který prozrazuje, jakkoli prchavě, jisté uznání (symbolické, ne-li vždy jazykové) obecné sociální vazby, jež přestala existovat a současně musela být rozčleněna do velkého počtu strukturních článků. Právě tyto články jsou organizovány buď z hlediska kasty, společenské třídy, či hodnostních hierarchií a segmentárních opozic v nestátních společnostech, tak milovaných politickými antropology. Jako by zde existovaly dva základní „modely“ mezilidské vztahovosti, srovnávací a přestavbový. Ten první charakterizuje společnost jako strukturovaný, diferencovaný a často hierarchický systém politických, právních a ekonomických stavů, který má mnoho možností hodnocení, kdy se rozlišuje mezi lidmi podle hlediska „méně“ či „více“. Druhý model, vstupující na scénu během prahového období, charakterizuje společnost jako nestrukturovaný, nebo jen elementárně strukturovaný a poměrně nediferencovaný *comitatus*, společenství (*community*) či dokonce komunu (*communion*) navzájem si rovných jednotlivců, kteří se společně podrobují vrcholné autoritě rituálních starších.

Před výrazem „společenství“ dávám přednost latinskému slovu *communitas*, abych odlišil tento způsob sociální vztahovosti od „oblasti společného živobytí“. Mezi strukturou a *communitas* není jen známý rozdíl jako mezi „světským“ a „posvátným“, či například mezi politikou a náboženstvím. Určité neměnné funkce v kmenových společnostech vykazují *mnohé* rysy posvátna a *jisté* rysy posvátna samozřejmě vykazují každé společenské postavení. Avšak tuto „posvátnou“ složku držitelé postavení získávají v průběhu *rites de passage*, jejichž prostřednictvím postavení změnili. Něco z posvátnosti oné přechodné pokory a beztvorosti přetrvává a zmírňuje hrdost držitele vyšší funkce či postavení. Jak přesvědčivě argumentoval Fortes, nejde zde pouze o udělení všeobecné pečeti legitimacy strukturním postavením ve společnosti.²⁾ Jde spíše o vyjádření uznání základního, generického lidského svazku, bez něhož by žádná společnost nemohla existovat. Prahovost předpokládá, že vysoké nemohlo být vysokým, pokud neexistovalo nízké, a kdo je vysoko, musí též zakusit, jaké to je být nízko. Prvek tohoto uvažování bezpochyby vedl před několika lety prince Filipa k rozhodnutí poslat na čas svého syna, přímého následníka britského trůnu, do školy v australské buši, kde by se naučil „protloukat“.

Z toho všeho usuzují, že sociální život je pro jednotlivce i skupiny určitým typem dialektického procesu, který zahrnuje postupně vzniklou zkušenost vysokého a nízkého, *communitas* a struktury, homogenity a diferenciaci, rovnosti a nerovnosti. Přechod z nižšího do vyššího statusu vede krajinou bez statusů. V takovém procesu, jak jsme si řekli, protiklady vytvářejí jeden druhý a jsou navzájem nepostradatelné. A nejen to. Každá konkrétní kmenová společnost je složena z velkého množství osob, skupin, kategorií, z nichž každá má svůj vlastní

²⁾ FORTES M., *Ritual and Office*, In: GLUCKMAN M. ed., *Essays on the Ritual of Social Relations*, Manchester, University of Manchester Press, 1962, s.86

vývojový cyklus, a proto v každém okamžiku mnoho držitelů ustálených postavení koexistuje s mnoha přechody mezi těmito postaveními. Jinými slovy, životní zkušenost každého jednotlivce zahrnuje střídavé zakoušení struktury a *communitas* a rovněž stavů a přechodů.

Zde bude vhodný jeden krátký příklad *rite de passage* Ndembuů ze Zambie, který se týká nejvyššího statusu tohoto kmene, funkce staršího náčelníka Kanongesha...

Prahová fáze těchto obřadů začíná stavbou malého přístřešku z listů asi jednu míli od hlavní vesnice. Tato chatrč se nazývá *kafu* nebo *kafwi*, termín, který Ndembuové odvozují od slova *Ku-fwa*, „zemřít“, neboť právě zde vyvolený náčelník jako řadový účastník umírá. Prahovost Ndembuů hýří představami smrti. Například posvátné tajné místo, kde jsou nováčci obřezáváni, se nazývá *ifwilu* nebo *chifwilu*, výraz také odvozený od *ku-fwa*. Vyvolený náčelník, oděný pouze v otrhané bederní roušce, a podobně oděná rituální manželka, která je buď jeho starší manželkou (*mwadyi*), nebo pro tuto příležitost zvláště vybranou otrokyní nazývanou *lukanu* (podle královského náramku), jsou vyzváni Kafwanou, aby těsně po západu slunce vstoupili do přístřešku *kafu*. Mimochodem, sám náčelník je během těchto obřadů rovněž nazýván *mwadyi* či *lukanu*. Pár je k místu veden, jako by se sotva držel na nohou. V chatrči se oba skrčí do pozice studu (*nsonyi*) či skromnosti, zatímco jsou omýváni léčivými přípravky smíchanými s vodou přinesenou z Katukang'onji, říční lokality, kde krátký čas přebývali pradávni náčelníci z jiholundské diaspory na své cestě z hlavního města Mwanityanwa, než se rozdělili a vybojovali si své vlastní říše. Dříví na oheň nesmí být useknuto sekerou, ale musí být sebráno ze země. To znamená, že je výtvozem země samé, a ne artefaktem.

Poté začíná obřad *Kumukindyila*, což doslova znamená „mluvit zlo či říkat mu urážlivá slova“, my bychom mohli tento obřad nazvat „spílání vyvolenému náčelníkovi“. Začíná ve chvíli, kdy Kafwana řízne náčelníka na spodní straně levé paže, na níž bude nazítří navlečen náramek *lukanu*, vtiskne do rány léčivý přípravek a na horní stranu paže dá rohožku. Náčelník a jeho manželka jsou pak dosti hrubě přinuceni posadit se na rohožku. Žena nesmí být těhotná, neboť následné obřady mají na plodnost ničující účinek. Náčelnický pár se navíc musel po několik dnů před obřadem zdržet pohlavního styku.

Nyní se do věci vloží Kafwana: „Mlč! Jsi podlý a sobecký hlupák, nerudný člověk! Své druhy nemáš v lásce a jen si na nich vyléváš zlost! Neznáš nic jen podlost a krádeže! Ale povolali jsme tě a říkáme, že se musíš ujmout funkce náčelníka. Zapomeň na svou podlost, zapomeň na svůj hněv, přestaň s cizoložstvím, na to všechno okamžitě zapomeň! Propůjčili jsme ti titul náčelníka. Musíš jíst se svými druhy, musíš s nimi dobře vycházet. Nemíchej žádné čarodějné roztoky, kterými bys mohl zničit své druhy v okolních chýších – to je zakázáno! Toužíme po tom, abys ty a jen ty byl naším náčelníkem. Nechť tvá žena vaří jídlo pro lidi, kteří přicházejí do hlavní vesnice. Nebuď sobecký, nevyužívej náčelnictví jen pro sebe!...Svémi zaujatými soudy nesmíš ovlivňovat žádnou soudní při týkající se

tvých lidí, zvláště tehdy, jde-li o tvé děti. Musíš říci: „Pokud někdo spal s mou ženou nebo mě jinak poškodil, jeho případ dnes musím soudit spravedlivě. Ve svém srdci nesmím chovat žádnou zášť.“

Po tomto kázání jakákoli osoba, která má pocit, že byla vyvoleným náčelníkem v minulosti poškozena, je oprávněna mu spílat a bez zábran si vylít svůj hněv, přičemž smí zacházet do jakýchkoli podrobností. Během této doby musí vyvolený náčelník tiše sedět se skloněnou hlavou, „vzor vrcholné trpělivosti“ a pokory. Kafwana zatím stříká na náčelníka léčebný roztok, čas od času do něho urážlivě naráží hýžděmi (*kumubayisha*). Mnozí informátoři mi říkali, že „noc před svým nástupem do funkce je náčelník jako otrok (*ndung'u*)“.

Fáze reagregace znamená v tomto případě veřejné uvedení Kanongesha do funkce s veškerou pompou a obřadností. Tento moment, který je předmětem vrcholného zájmu při studiu náčelnictví Ndembuů, ... významného tématu v současné britské sociální antropologii, nás však v tuto chvíli nezajímá. V ohnisku našeho zájmu je prahovost a rituální moc slabých. Ti se nám zjevují ve dvou úhlech. Za prvé, Kafwana a ostatní řadoví Ndembuové mají výsadní právo k užití moci nad nejvyšší autoritou kmene. V prahovosti stojí podřízené nejvýše. Za druhé, nejvyšší politická autorita je vykreslena „jako otrok“, což připomíná jeden z aspektů korunovace papeže v západním křesťanství, kdy je žádán, aby se stal „servus servorum Dei“. Část obřadu má samozřejmě podle terminologie Moniky Wilsonové „preventivní funkci“.³⁾ Náčelník musí během obřadů do držovat přísnou sebekontrolu, bude tedy třeba schopen sebeovládání i později tvář v tvář pokušení moci. Avšak role poníženého náčelníka je pouze krajním příkladem všudypřítomného tématu prahových situací, jímž je odhazování prelimitálních a postlimitálních atributů...

Nováčci ve fázi prahovosti musí být jako *tabula rasa*, prázdný list, do něhož je vepsáno vědění a moudrost skupiny z hlediska jejich vztahu k novému statusu. Utrpení a ponížení, často výhradně tělesného charakteru, jemuž jsou nováčci podrobena, představuje částečně zničení minulého statusu a částečně zušlechtnění jejich povahy, jež jim má pomoci vypořádat se s novou odpovědností a předsdem je odradit od zneužívání nových privilegií. Je třeba jim ukázat, že uvnitř jsou jen prachobyčejná beztvářá hmota, která je společností vytvarována do jejich nynější podoby...

Pedagogika prahovosti tedy představuje odsouzení dvou druhů separace od generické vazby na *communitas*. Za prvé jednat pouze v rámci práv propůjčených jednotlivci jako držitelé určitého postavení v sociální struktuře. Za druhé podvolit se svým psychobiologickým pudům na úkor svých bližních. U většiny typů prahovosti je pocitu lidství připisována mystická podstata a ve většině kultur je toto stadium přechodu v těsné souvislosti s vírou ve schopnosti božských či nadlidských bytostí a sil chránit a trestat...

Mnohé z těchto rysů považujeme za charakteristické pro náboženský život vy-

³⁾ WILSON M., Nyakyusa Ritual and Symbolism, American Anthropologist 1954, 56 (2), s.46-54

cházející z křesťanské tradice. Rovněž muslimové, buddhisté, hinduisté a židé by nepochybně mnohé z nich zahrnuli mezi své náboženské charakteristiky. Pravděpodobně došlo k tomu, že s rostoucí specializací společnosti a kultury, s prohlubující se komplexností sociální dělby práce, skutečnosti představující v kmenové společnosti v první řadě soubor přechodných vlastností vně definovaných stavů kultury a společnosti se samy staly institucionalizovaným stavem. Avšak stopy přechodného charakteru náboženského života lze dosud nalézt v takových formulacích jako „křesťan je na světě cizincem, poutníkem, cestovatelem, nezná místa, kde by složil hlavu“. Přejít se tu stal trvalým stavem. Nikde nebyla tato institucionalizace prahovosti vyjádřena a definována jasněji než v klášterních a žebravých řádech velkých světových náboženství...

Podle představ a symbolů, jež se kolem nich kupí, lze ve většině společností snadno rozpoznat i další manifestace „moci bezmocných“ nebo jinými slovy trvale či přechodně posvátných vlastností nízkého statusu nebo postavení... Mohli bychom též zmínit roli strukturálně malých a politicky nevýznamných národů uvnitř systému národů, které brání náboženské a morální hodnoty, jako byli Hebrejci na starověkém Blízkém východě, Irové za raně středověkého křesťanství a Švýcaři v moderní Evropě...

Lidové umění překypuje symbolickými postavami „svatých žebráků“, „třetích synů“, „drobných ševců“ a „prostáčků“, které zbaví držitele vysokých funkcí a úřadů honosné skořápky a sesadí je do roviny obyčejné lidskosti a smrtelnosti. I v tradičních „westernech“ jsme všichni četli o projíždějícím tajemném „cizinci“ bez majetku či jména, který likvidací nespravedlivých světských „vládců“ utlačujících prostý lid obnoví etickou a právní rovnováhu místního souboru politických a mocenských vztahů. Členové opovrhovaných a nezákonných etnických a kulturních skupin hrají hlavní roli v mýtech a lidových historkách jako představitelé či nositelé univerzálně lidských hodnot. K nejznámějším z nich patří milosrdný samaritán, židovský šumař Rothschild v Čechovově povídce *Rothschildovy housle*, uprchlý černý otrok Jim v *Huckleberry Finnovi* od Marka Twaina, a Dostojevského Soňa, prostitutka, která spasí rádoby nietzscheovského „nadčlověka“ Raskolnikova ve *Zločinu a trestu*.

K překvapivějším projevům *communitas* náleží takzvaná tisíciletá náboženská hnutí... Stojí za zmínku, že mnohá tato hnutí ve svých počátcích nerespektují kmenové a národnostní rozdíly. *Communitas* neboli „otevřená společnost“ se zde odlišuje od struktury či „uzavřené společnosti“, a to tím, že se potenciálně nebo v nejlepším případě reálně může rozšířit na celé lidstvo. V praxi se počáteční hnací síla samozřejmě brzy vyčerpá a „hnutí“ samo se stane jen další institucí mezi ostatními institucemi – často fanatičtější a militantnější než ostatní, neboť samo sebe vnímá jako jediného nositele univerzálních lidských pravd.

V moderní západní společnosti se hodnoty *communitas* velmi hojně vyskytují v literatuře a chování takzvané „beatnické generace“, po níž následovali „hippies“, kteří měli mladší podskupinu zvanou „teeny-bopperi“. Patří k nim „pohodlí“ členové věkové kategorie adolescentů a mladých dospělých, kteří nevyuží-

vají výhod národních *rites de passage*, „nebere“ je statusově vázaný společenský řád a získávají stigma nevyvinutých, těch, kteří se oblékají jako „vandráci“, u ničeho dlouho nevydrží, líbí se jim folková muzika a berou za vděk každou nekvalifikovanou práci. Kladou důraz na osobní vztahy spíše než na společenské závazky a na sexualitu nahlížejí jako na polymorfní nástroj právě přítomné *communitas* spíše než na základ trvalých, strukturovaných sociálních pout. Pokud jde o funkce sexuální svobody, je zvláště výmluvným příkladem básník Allen Ginsberg. Ani u beatníků nechybí „posvátné“ rysy často připisované *communitas*: lze to vidět na jejich častém užívání náboženských termínů jako „svatý“ nebo „anděl“, jimiž titulují své spřízněnce, a na jejich zájmu o zen buddhismus. Zelenová formulka „vše je jedno, jedno je nic, nic je všechno“ dobře vyjadřuje globální, nestrukturovaný charakter, připisovaný *communitas* výše. Důraz hippies na spontaneitu, okamžitou přítomnost a „existenci“ přináší úlevu v jednom z pocitů, kde *communitas* stojí v protikladu ke struktuře. *Communitas* je o tom současném, struktura je zakořeněna v minulosti a prostřednictvím jazyka, zákona, zvyků se šíří do budoucnosti...

V prahovosti se *communitas* prodírá skulinami ve struktuře, v marginalitě na okraj struktury a v inferioritě zpod struktury. Téměř všude je považována za posvátnou, nebo svatou, snad protože překračuje a rozmělnjuje normy, které ovládají strukturované a institucionalizované vztahy, a je provázena zážitky neslychané síly.

Myšlenka o existenci generického pouta mezi lidmi a s ním spojený pocit „lidství“ nejsou epifenomeny jakéhosi stádního instinktu, ale produkty „lidí v jejich naprosté celistvosti“. Prahovost, marginalita a strukturní podřízenost jsou podmínky, ve kterých často vznikají mýty, symboly, rituály, filozofické systémy a umělecká díla. Tyto kulturní formy poskytují člověku soustavu vzorů či modelů, které jsou z určitého pohledu periodickými reklasifikacemi skutečnosti a vztahu člověka ke společnosti, přírodě a kultuře. Jsou však více než jen pouhými klasifikacemi, neboť podněcují člověka jak k přemýšlení, tak k činům. Každá z těchto inscenací je multivokálního charakteru, má mnoho významů, z nichž každý může ovlivnit člověka na mnoha psychobiologických rovinách současně.